

REGIONÁLIS FOLYAMATOK, REGIONÁLIS FEJLŐDÉS

Nemes Nagy József – Szabó Pál

Bevezetés

Bár az egyének, a kisközösségek mindennapjaiban közvetlenül inkább csak a saját szűkebb-tágabb cselekvési térükön belüli feltételek és mozgások, ill. az átfogó, országos és világpolitikai determinációk hatásai érzékelhetők, a társadalom és a gazdaság mozgásfolyamatainak tudományos elemzése egyértelműen igazolja, hogy a társadalmi szerveződésben és a társadalmi folyamatok befolyásolásában kiemelt szerepe van az úgynevezett „mezoszinteknek”. A területfejlesztés mint viszonylag új állami részpolitika is elsődlegesen ezeken a szinteken mozog, mindenekelőtt amiatt, hogy legfontosabb „célterülete”, befolyásolni kívánt területe a gazdaság, amely jellegzetesen térségi keretekben szerveződő és működő társadalmi szféra.

1. A regionális szint

A társadalom vertikális tagozódásának leírására sokfajta szintrendszert alkottak meg, a társadalomirányítás, a közigazgatás a különböző országokban nagyon különböző megoldásokkal operál. Ezek legjellemzőbb közös elemeiből azonban összeállítható egy szintrendszer, amely négy nagyobb, (ezeken belül tovább tagolható) szintből áll. Ezeknek egy meghatározott, „közbülső” csoportja alkotja a regionális tereket, elválva a lokális, a mikro- és a makroterektől. A modell egymásra épülő, egymásba skatulyázható szintekből áll: a kisebb egységeket összevonva nagyobbakba (illetve egy nagyobb egységet kisebbekre osztva). Az egyes szintekhez tartozó terület egységek száma a makroszintektől a mikroterek irányába (teljes rendszer esetén) folyamatosan nő, mérete pedig csökken.

Az egyes szintek között nem pusztán mennyiségi, méretbeli, hanem tartalmi, minőségi különbségek vannak, a szintek valóságosan elhatárolódnak, elhatárolhatók egymástól:

- makroterek:
 - világ (Föld),
 - országcsoporthoz (nemzetközi integráció),
 - ország,
- regionális terek:
 - nagytérség (ország rész),
 - mezokörzet (gazdasági körzet, megye),
 - kistérség (kistáj, városi vonzaskörzet),
- lokális terek:
 - település (helyi önkormányzat),
 - lakókörzet (településrész, kerület),
 - szomszédság,
- mikroterek:
 - család (háztartás),
 - munkahely,
 - egyén.

A társadalmi szerveződés szintrendszere nem pusztán automatikus részekre bontása a térnek. Az egyes szintekhez a különböző társadalmi szférák jellegzetes szereplői (pl. nemzetközi, országos, megyei, helyi szerveződésű és hatókörű intézmények, szervezetek, gazdálkodó egységek) tartoznak. A szinteket nemcsak a különböző szerveződési típu-

sok szereplői, intézményei különböztetik meg egymástól, hanem az egyes szintekhez karakteresen eltérő tartalmú folyamatok, eszmerendszerek, ideológiák is kötődnek (lásd globalizmus – regionalizmus).

2. Régiók

2.1 A régió mint társadalmi tércategória

A régió – hasonlóan a vele szoros rokonságban lévő olyan fogalmakhoz mint terület(egység), térség, körzet, tartomány – társadalmi tércategória (Nemes Nagy J. 1998). Közös jellemzője e fogalmaknak, hogy lehatárolt térrészeket jelentenek, amelyeket különböző térelemek (dolgozók, helyek) meghatározott egyenlőtlensége és rendezettsége jellemez. A régió fogalmát indokolt elválasztani a hozzá legközelebb álló természeti tércategóriától, a természeti földrajz alapegységétől, a tájtól, miközben természetesen az, hogy a régióknak is van adott mértékű természeti meghatározottsága, s tájak is magukba integrálnak társadalmi elemeket.

Visszatulva a társadalmi szintek kapcsán elmondottakra, a régiót jellemzően a települési szint fölé és a nemzeti szint alá helyezzük. A régiók területének, határainak kijelölésénél sokfajta szempont kaphat helyet, s ezek jellemzően különböző eredményekhez vezetnek. Jellegzetes megoldás a térségeknek a társadalmi-gazdasági, táji homogenitását szem előtt tartó, illetve a központ-vonzásterület együvé tartozását érvényesítő térfelosztás. Mindkét jellemző út szemben áll egyúttal azzal a gyakorta érvényesített szemponttal, hogy a kijelölt terület egységek között ne legyen nagy a méretszóródás, népességüket, területi kiterjedésüket tekintve nagyjából hasonló térségek alakuljanak ki. Akármelyik utat választjuk is, még ha a legmodernebb tudományos módszert használjuk is, vitatható elhatárolások mindig maradnak, s ezek a körzetesítések természetesen, kiküszöbölhetetlen hibái. Tovább nehezíti a dolgot, hogy a társadalmi mozgások, a fejlődés eredményeként a térbeli relációk folyamatosan változnak is, azaz, ha ma egyértelműen egy térséghez sorolható is egy település, lehet, hogy néhány év múltával már máshova vonzódik. Ha nem akarjuk, hogy ez a folyamatos változás állandó instabilitást okozzon a térbeli rendszerekben, nem szabad folytonosan változtatni a határokat. A regionális szintek terület egységeinek kijelölésénél tulajdonképp egyetlen biztosnak tűnő, érvényesítendő szempont marad: egy térbeli rendszer részeként egy-egy település nem térség, netán régió, hanem önálló szint és terület egység (önmagában azonban, mivel minden településnek van térbeli kiterjedése, belső tagoltsága, maga is térség, ami világosan utal a hely és a tér sajátos dialektikájára is).

2.2 Ágazati és funkcionális körzetek

A modern társadalom nemcsak a maga teljességében, egészében szerveződik és irányított szinteken és terület egységekben, hanem a vertikális (az alá- és fölérendeltség) és az egymásmelletti szint minden társadalmi részterületen, „ágazatban” kimutatható. A legnagyobb „régió”-termelő szféra a gazdaság.

Az ágazati körzetek egy-egy relatíve homogén társadalmi részterület, szféra sajátos térszerveződési egységei. A legtöbb gazdasági tevékenység kapcsán szokásos ilyen térfelosztásról beszélni, s az egyes ágazatok regionális elemzésének, gazdaságföldrajzának gyakori eszközei az adott ágazatban jól kimunkált tudományos módszertani eszköztárral kijelölhető, relatíve homogén egységek (ipari körzetek, mezőgazdasági termelési körzetek stb.). Ezek szinte mindegyikére jellemző, hogy a fentiekben említett szintrendszeren belül, a regionális szinteken osztják fel a tereket, mivel a modern gazdaság szinte minden ágazatának immanens sajátossága az, hogy nem elszigetelt településeken, hanem térségekben szerveződik (a munkaerő-ellátás, a kooperációs és piaci kapcsolatok okán). Míg az ipar és a mezőgazdaság esetében inkább a termelési specializáció formálja ezeket az ágazati körzeteket, addig a nagy infrastrukturális ellátó rendszerekben már szervezési, irányítási, funkcionális egységek is a nagytérségek (posta, közlekedés, energiaellátás stb.). Mivel bizonyos tekintetben „infrastrukturális” szerepűek, ezért a kereskedelem és a pénzügyi rendszer, a bankszféra is használja szervezeti és irányítási rendszereiben a nagytérségi, regionális kereteket. (A gazdaságnak ez a meghatározó térségi szerveződési módja vezet végső soron ahhoz a felismeréshez is, hogy a jellegzetesen gazdasági tartalmú területfejlesztés, regionális politika sem értelmezhető egyedi települések, hanem csak kisebb-nagyobb egységek szintjén.) Leginkább csak funkcionális körzeteknek tekinthetők a manapság épp a regionális politikához kapcsolódva formálódó ún. projekt-régiók is, amelyek egy-egy fejlesztési feladatra átmenetileg szövetkező szereplők által körülhatárolt terek.

Az ágazati körzetek legfontosabb jellemzőjeként az egytényezős homogenitást emelhetjük ki, a funkcionális körzetekben ugyancsak egy-egy társadalmi tevékenység szerveződik. Ezekben a területegységekben azonban a térségi szerveződés jellemzően nem a térségformálást, hanem az adott tevékenység racionalizálását célozza, azaz ezekben az esetekben a körzet kifejezetten eszköz szerepű.

Az ágazati körzetek fentiekben jelzett jellegadó tartalma a régió általánosabb fogalmához is szolgált az azonban adalékokat. Világossá teszi ugyanis, hogy vannak olyan társadalmi tevékenységek, amelyek a térszerveződés közbülső szintjeihez (is) kapcsolódnak, illetve olyanok amelyeknek e szinteken nincs relevanciája. Utóbbiakra példa lehet az, hogy aligha van értelme regionális szociálpolitikáról vagy regionális külpolitikáról beszélni.

2.3 Régiófogalmak

A „határhúzógatás”, a körzetekre osztás, de a területileg osztott, hierarchizált intézményrendszer sem hoz önmagában létre régiót. De akkor milyen mechanizmusok, jellemzők vezetnek a fogalom teljesebb jelentéséhez? E kérdés megválaszolásához közelebb visz néhány tudományterület sajátos térszemléletének, régiókonceptióinak rövid áttekintése.

Elsőként indokolt a legnagyobb tradíciójú „tér tudomány”, a földrajz régiófogalmához fordulni. A geográfia ebben a tekintetben jelentős szemléleti fejlődésen ment át – bár máig a legalapvetőbb térfelosztás nem a körzet vagy a régió, hanem az egyedi hely – a domináns táji-természeti meghatározottság hangsúlyozásától a gazdasági dominanciáig. A modern társadalmi-földrajzi szemlélet ma elsődlegesen a térségek gazdasági-társadalmi komplexitását emeli ki (Probáld F. 1995).

A földrajzi régiófogalom mellett itt érdemes megemlíteni a regionális politikák térfelosztásait, amelyekben ugyan sok tekintetben hasonló tartalmak mentén szerveződnek a régiók,

de talán a jellemzésükre, leírásukra használt leggyakoribb társadalmi-gazdasági kategóriák, mutatószámok markáns eltérése a földrajzétól mutat rá legjobban a kétfajta szemlélet különbözőségére. Míg a társadalomföldrajz a térségek különböző típusainak megjelölésére előszeretettel használ naturáliákat és ágazati jellemzőket (ipari körzetek, agrártérségek jellemzése termelési adatokkal) vagy településhálózati jegyeket (városias, falusias térségek), addig a regionális politikákban az átfogó makrogazdasági és társadalmi jegyek (elsősorban a különböző gazdasági és humán fejlettségi mutatók) mentén osztályozódnak a régiók: a fejlett, elmaradott vagy épp depressziós térségek jellemzően regionális politikai kategóriák, s a térfelosztás is elsősorban e jegyek alapján történik.

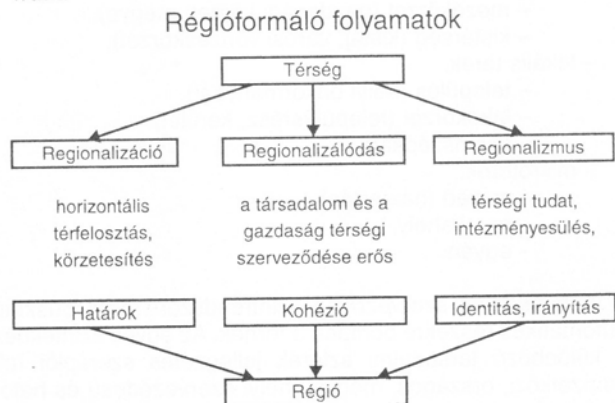
A szociológia, az antropológia a társadalmi szerveződés térbeli kereteit keresve az etnikai-kulturális, szellemi-tudati összetartozásra helyezi a hangsúlyt. E diszciplínák sajátossága – a földrajzzal szemben – az, hogy esetükben a földrajzi térhez való kötöttség, lokalizálás és a térbeli folytonosság jóval kisebb szemléleti súlyt kap, régiók sokkal inkább diszkrét elemekből álló „belső” térbeli formációk, amelyeket meghatározó módon formálnak az interperszonális és csoportközi kapcsolatok (e szemléletben egy-egy sajátos települési formáció, például az aprófalvas települési karakter a maga társadalmi, demográfiai, kulturális jegyeivel, sajátos összekötő tradícióival régióként értelmezhető).

Hasonlóképp sajátos régiófogalma van a politológiának, illetve a politikai földrajznak. Ezekben manapság leginkább az a jellemző, hogy a régiókat nem elsősorban a nemzeti szint alatt, hanem nemzetközi keretekben emlegetik, a világ kisebb-nagyobb térségeire. (A századvég radikális világgazdasági és politikai változásai, a globalizációval egyidejűleg új típusú regionalizálódási tendenciákkal jellemezhető.)

A jog, az igazgatástudomány szemléletében fontos momentum az intézményesült irányítási, igazgatási funkció, s annak működési formája is. A régió fogalmára az Európa Tanács Helyi és Regionális Önkormányzati Állandó Konferenciája például a következő meghatározást adta: „a régió olyan közigazgatási egység, amely közvetlenül a központi igazgatási szint alatt helyezkedik el, önálló politikai felelősséggel felruházott, mely politikai önállóságot választott testület által vagy ennek hiányában a régió szintjén a közvetlenül alatta levő önkormányzati szint által delegált tagokból álló testület vagy szervezet gyakorolja” (Balázs I. 1993).

A földrajz, az etnoregionalizmus és a igazgatástudomány régiófogalmaiban, illetve térszerveződési szemléletében már

1. ábra

felbukkant három olyan tényező, amelyek együttese jó alap lehet ahhoz, hogy meghatározhassuk, miként válik egy térségből, területegységből új, önálló társadalmi entitás: régió. E három tényező: a földrajz szemléletében jellegadó regionalizálódás (markáns természeti alapokon és gazdasági tartalommal), az etnoregionalizmus tudati, kulturális összetartozási, homogenitási szempontja, valamint a közigazgatás irányítási, intézményi összetartó ereje.

Mikor régió a „régio”? A térségekből valódi régiót, új entitást alkotó három jellegadó folyamat, illetve összefüggérendszer összefoglalóan tehát három kiemelt elem együttese (1. ábra): a lehatárolás, térfelosztás (a regionalizáció) momentuma, a térségi szerveződés reálfolyamata (a regionalizálódás), valamint a regionális identitás és irányítási rendszer létrejöttét átfogó rendszer (a regionalizmus). E többkomponensű folyamat kétségkívül nagyon szigorú kritériumokat tartalmaz, amelyeknek a területegységek csak hosszú történelmi fejlődés eredményeként felelnek meg. Bármely tényező hiánya tulajdonképp kizárja azt, hogy régióról beszéljünk (a szót csak jobb híján használhatjuk, meghatározott speciális társadalmi feladatok – ilyen például a területfejlesztés – kapcsán).

A fentieket összegezve megadható egy átfogó régió-definíció: a régió lehatárolt területi egység a nemzeti és a települési szint között, amelyet a társadalmi folyamatok széles körét átfogó, soktényezős társadalmi-gazdasági kohézió (regionalizálódás), az érzékelhető regionális identitás-tudat, valamint az érdemi irányítási kompetenciájú és önállóságú regionális intézmények rendszere (regionalizmus) fog tartós egységbe.

2.3 Régióméretek, a NUTS

A nemzeti és települési szint közötti területegységek, a régiók nem újkeletűek, hiszen mióta nemzetállamok vannak, azóta él az igény a társadalom és a gazdaság hatékony térbeli megszerveződésére ill. megszervezésére, ami az országok területének térségi tagolódásához ill. tagolásához vezetett. Az országok egyedi társadalmi-politikai igényei, berendezkedése alakította, alakítja jelenleg is ezeket a területi szinteket. Azonban míg egyes szintek hosszú történelmi folyamatok eredményeként alakultak ki, addig mások – vagy

alulról, a változó társadalmi-gazdasági igényekhez igazodva, vagy felülről, politikai beavatkozások hatására – újonnan képződtek. Emiatt, ha csak Európában nézünk szét, már akkor is a régiórendszerek változatos típusaival találkozhatunk. Ennek a sokszínűségnek az egységesítésére – az integráció alapelveiből eredően – a jelenleg 15 tagállamot tömörítő Európai Unióban történt az első kísérlet.

Az Európai Unió statisztikai területi egységeinek jegyzékét (NUTS – Nomenclature des Unites Territoriales Statistiques) – a tagállamok javaslatai alapján – az Európai Közösség Statisztikai Hivatala állította össze abból a célból, hogy egy egységes és összefüggő váz álljon rendelkezésre az integráció területi felosztásáról, és ennek alapján lehessen összeállítani a regionális statisztikákat. Egy háromszintű hierarchikus osztályozást alakítottak ki: minden tagállam területét NUTS1 elsőszintű, NUTS2 másodsztintű és NUTS3 harmadsztintű régióra osztották fel (1. táblázat). Azon gyakorlati szempont miatt, hogy rendelkezésre álljanak statisztikai adatok az egyes régiókról, a NUTS jegyzék igyekezett a tagországokban érvényben lévő területi felosztásra építkezni. Ez némely országnál könnyen ment, azonban több ország esetén az állami vezetésnek új területi szinteket kellett alkotnia. Emiatt míg a föderalizált államok (Németország, Ausztria, Belgium) mindhárom szinten közigazgatási egységeiket jelenítik meg, addig a regionalizált államok (Franciaország, Olaszország, Spanyolország) csak a NUTS2 és 3 szinten, az unitárius berendezkedésűek (pl. Egyesült Királyság, Görögország, Portugália) pedig csak a NUTS3 szinten szerepeltek közigazgatási egységeiket (Horváth Gy. 1998). A statisztikai jegyzék a három regionális szint mellett egy kistérségi (NUTS4) és egy települési (NUTS5) szintet is nyilvántart, de az előbbi szint nincs minden országban kijelölve.

A területi rendszert folyamatosan építették be az Unió statisztikáinak különféle területeire, és az egyes számításoknál is áttértek az új beosztásra. Létrehozása óta több adaptáción ment át a NUTS, részben az Unió egymás utáni bővülése miatt, részben az egyes tagországokban bekövetkezett regionális struktúráváltozások miatt.

A NUTS három elemzési szintet biztosít. A regionális gazdaságokkal foglalkozó szakemberek véleményére alapozva megállapították, hogy a NUTS1 szint az, amelyben érdemes tanulmányozni a regionális közösségi problémákat, de a NUTS2 szint (alaprégiók) az a szint, amely a regionális politikai célok megvalósítására alkalmas. A NUTS3 szint a helyi problémák feltárására és a konkrét akciók megvalósítására használható (Mihály Sz. 1992).

Annak ellenére, hogy a NUTS azonos szintjére kívánták hozni a hasonló méretű régiókat, valamennyi szintnél találunk mind a területük, mind a lakosság szempontjából nagyon eltérő régiókat. A NUTS2 szintnél a területnagyságot vizsgálva a relatív szórás 130%, a népesség esetén pedig 87%, ami jól mutatja, hogy mennyire különböző méretű régiók alkotják ezt a szintet.

Magyarországon az elmúlt években mind a tudományos, mind a politikai életben heves viták zajlottak arról, hogy az esetleges EU csatlakozás esetén hogyan illeszkedjen a hazai területi beosztás a NUTS rendszerhez. A probléma egyik vetülete az volt, hogy kellenek-e új területegységek, és a jelenlegi közigazgatási beosztás határvonalaihoz igazodjanak-e határaik, vagy el is térhetnek attól. Az előbbi verzió vált elfogadottá. A másik vetülete a kérdésnek az egyes rendszerek szintekbe sorolása volt. Hosszas viták után a következő beosztást fogadták el: a NUTS1 szintet az ország, a NUTS2-t az újonnan kialakítandó, több megyéből álló régiók, a NUTS3-t pedig a 19 megye és a főváros jelentik. Újabb

1. táblázat

A NUTS1 és NUTS2 szint területegységeinek száma az EU 15 tagállamában

Tagállamok	NUTS1	NUTS2
Ausztria	3	9
Belgium	3	11
Dánia	1	1
Egyesült Királyság	12	37
Finnország	2	6
Franciaország	9	26
Görögország	4	13
Hollandia	4	12
Írország	1	2
Luxemburg	1	1
Németország	16	40
Olaszország	11	20
Portugália	3	7
Spanyolország	7	18
Svédország	1	8

Forrás: EUROSTAT adatbázis, 2000.

2. táblázat

A magyarországi régiók és méreteik

Statisztikai-tervezési régiók	Terület (km ²)	Népesség (ezer fő)
Közép-Magyarország – Budapest és – Pest megye	6 918	2 961
Közép-Dunántúl – Fejér, – Komárom-Esztergom és – Veszprém megye	11 183	1 000
Nyugat-Dunántúl – Győr-Moson-Sopron, – Vas és – Zala megye	11 263	1 117
Dél-Dunántúl – Baranya, – Somogy és – Tolna megye	14 226	1 000
Észak-Magyarország – Borsod-Abaúj-Zemplén, – Heves és – Nógrád megye	13 428	1 294
Észak-Alföld – Hajdú-Bihar, – Jász-Nagykun-Szolnok és – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	17 755	1 529
Dél-Alföld – Bács-Kiskun, – Békés és – Csongrád megye	18 256	1 377
Összesen	93 030	10 279

Megjegyzés: a régiók területe és népességnagysága Közép-Magyarország kivételével nem tér el jelentősen egymástól

problémát a régiók lehatárolása jelentett. Számos elképzelés látott napvilágot a háromtól a hét régióig. A kérdést egy időre lezárta a kormányzat azzal, hogy az 1996. évi, a területfejlesztésről és területrendezésről szóló XXI. törvény módosítása során az Országos Területfejlesztési Konceptióban nevesített tervezési-statisztikai régiókat „hivatalos szintre emelte”. Ma a 2. táblázatban található ún. statisztikai-tervezési régiók alkotják a hazai NUTS2 szintet.

A régiók átlagos területe 13 290 km², átlagos lélekszáma pedig 1 468 286 fő. Az Unió régióinak átlaga alatt van mindkét érték, de nem jelentős az eltérés. A területnagyságokat nézve a hét régió közül kettő (Észak- és Dél-Alföld) az uniós átlag felett van, a többi öt az átlag alatt, de Közép-Magyarországot leszámítva az átlagtól való eltérés nem túl jelentős. A népességnagyságokat nézve megállapítható, hogy a hét régió közül egyedül Közép-Magyarország népessége haladja meg az uniós átlagot, annak valamivel több, mint másfélszerese. Azonban elmondható, hogy az EU-nál tapasztalt nagy szóródás miatt régióink nem lógnak ki a sorból.

A NUTS4 szinten ugyancsak egy új területi beosztást, a kistérségi szintet léptették be a rendszerbe, mivel az 1980-as években megszűnt a hosszú évtizedek óta fennálló, a megye és a település közötti közigazgatási területi beosztás, a járás, majd a rendszerváltozást (az önkormányzati reformot) követően az ennél jóval lazább közigazgatási viszonyokkal jellemezhető ún. városkörnyék rendszer is. E középszintű egységek felszámolása ellenére a területi kutatásokkal foglalkozó tudományágak és a területi statisztika azonban nem

mondtak le a megyén belüli térségi szintekről és azok kutatásáról, hiszen a jogi értelemben vett egyenjogúság sem kérdőjelezte meg a településrendszer hierarchikus felépítését, a „centrum-vonzáskörzet” jellegű kapcsolatok fennmaradását (Faluvégi A. 1997). Különböző kistérségi beosztások láttak napvilágot mindaddig, míg 1996-ban hivatalos szintre nem emelték a Központi Statisztikai Hivatal 1994-ben megalkotott kistérségi felosztását. A hivatalos térfelosztás kritériumainak megfelelően minden települést besoroltak az újonnan felállított, megyehatárokhoz igazodó kistérségekbe. Az 1994-es felosztás napjainkig többször módosult, legtöbbször egyes települések kérvényezték, és általában meg is kapták a más kistérségbe való besorolásukat. A változásokat azonban gyakran nem a centrum-vonzáskörzeti kapcsolatok helytelen megítélése vagy megváltozása generálta, nagyobb szerepe volt annak, hogy az egyes kistérségekben eltérő lehetőségek állnak rendelkezésre az államtól megszerezhető anyagi támogatásokra. Az új területi szint elfogadásában nagy szerepe volt annak, hogy a kistérségek egy tagot delegálhattak az újonnan felálló megyei területfejlesztési tanácsokba, így érdekeiket megyei szinten képviselheték. A KSH kistérségi rendszere ma 150 egységből áll.

3. A regionális fejlettség és fejlődés egyenlőtlenségei

A területi egyenlőtlenségek, s így a regionális fejlettségi különbségek kialakulásában több tényező játszik szerepet. A földrajzi tér különböző természeti, társadalmi és gazdasági adottságokat biztosít az egyes térségek fejlődése számára, mely tényezők ráadásul a történelem folyamán folyamatosan ártértekednek. A helyi (pl. ásványkincsek, ivóvíz) és helyzeti energiák (pl. folyó menti, tengerparti fekvés) a települések és rajtuk keresztül egész térségek pozícióit határozhatják meg.

Kezdetben a fejlődés motorja a mezőgazdaság volt, így a népesség azokban a térségekben koncentrált, ahol művelésre alkalmas síksági térszíneket talált. A formálódó településhálózatból lassan kiemelkedtek azok a települések, melyek valamilyen többletadottság (pl. kereskedelmi adottságok, kiváltságok) birtokába jutottak, és ezzel megindult a városok kialakulása. Ezek a települések idővel egyre szorosabban bekapcsolták környezetüket is társadalmi-gazdasági vérkeringésükbe, s így lassan létrejött a városok és vonzáskörzeteik rendszere. A kialakuló területi egyenlőtlenségek újabb és újabb irányokat vettek a történelem folyamán (például nagyban átrendezte az európai térségek pozícióit az Újvilág felfedezése, amikor a kereskedelem a Földközi-tengerrel az Atlanti-óceánra helyeződött át). Igazán nagy változást azonban az iparosodás hozott. Olyan, korábban csekély szerepű térségek értékelték fel, ahol energiahordozók, ásványkincsek bányászatára volt lehetőség. A gyorsan kibontakozó ipari termelés átrendezte a területi egyenlőtlenségeket, szinte a semmiből nőttek ki iparvárosok, ipari térségek, melyek az országok gazdasági motorjaivá váltak. A népesség tömegesen áramlott ezekbe a térségekbe. Az új ipari övezetekben a magasabb értéktermelés, a szakképzettebb munkaerő összpontosulása egyszersmind hátrányos helyzetbe hozta a rurális térségeket.

A gazdasági fejlődés újabb lépcsőfokát a terciarizálódás jelentette, amikor a klasszikus nehézipari ágazatok válságba jutása miatt új szolgáltató ágazatok váltak sikeressé. A posztfordista gazdaság kialakulásával a korábban meghatározó telephely-elméleti összefüggések vesztek jelentőségükből, és a szolgáltatásra épülő, csekély, de modern ipart,

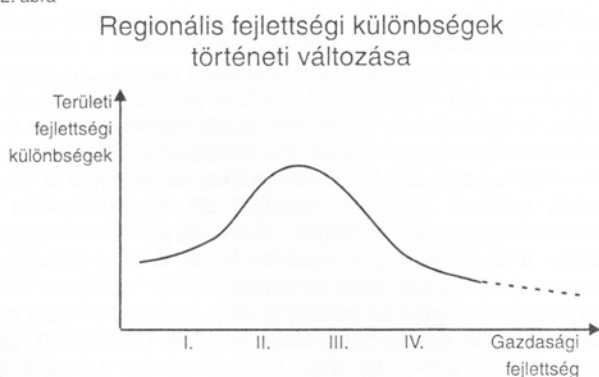
valamint a gyorsan fejlődő szolgáltatást, kutatást tömörítő nagyvárosok és nagyvárosi térségek kerültek helyzeti előnybe (Rechnitzer J. 1998). Ezzel párhuzamosan rekordgyorsasággal süllyedtek az elmaradott rurális térségek szintjére a korábban virágzó ipari fellegvárak. A regionális fejlettség területi különbségei újabb térszerkezetet öltöttek.

E hosszú történeti időszak regionális egyenlőtlenségeit elemezve a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok karakteres kapcsolatot mutattak ki a gazdaság fejlettségi szintje és országokon belüli, a jövedelmek, a gazdasági értéktermelés népességre vetített nagysága, az ágazati szerkezet regionális differenciáltsága között (Nemes Nagy J. 1987). A kapcsolat a prekapitalista időszaktól a mai legfejlettebb országok fejlettségi szintjéig lényegében egy kissé aszimmetrikus, fordított U alakú összefüggést mutat az országos gazdasági fejlettség és a belső regionális differenciáltság nagysága között, amely a mai fejlett országokban a regionális közeledés és a viszonylag alacsony területi differenciáltság tényeit jelzi (2. ábra).

A modell I. szakasza a prekapitalista időszak, viszonylag homogén agrárdominanciájú területi-gazdasági arányait generalizálja. A II. szakasz a kapitalista nagyipar kibontakozásának, a nagy területi koncentrációk kialakulásának időszaka. Történetileg ez a szakasz a legélesebb térségi polarizáció időszaka. A III. szakaszban a tőkés termelési viszonyok teljes uralomra jutása után megkezdődik a fejlettségi különbségek spontán, elsődlegesen a szolgáltató ágazatok, az infrastrukturális hálózatok kiépülése által vezérelt és az állami gazdaságpolitika által befolyásolt csökkenése. Ez utóbbi faktor a IV. szakaszban kialakuló regionális politikával tovább erősíti a regionális kiegyenlítődést.

E történeti modellt a mai fejlettségi sémákra értelmezve jól azonosíthatóak benne a világ különböző fejlettségi szinten álló országainak belső regionális egyenlőtlenségei. A gyengén- közepesen fejlett országok a modell II. és III. szakaszának megfelelő, nagyon tagolt regionális fejlettségi szerkezetűek. Tipikus példái ennek ma Latin-Amerika vagy a dinamizálódó Kelet-Ázsia országai, ahol egymás mellett található a kiugró jövedelemtermelő zónák (Kína „különleges gazdasági övezetei”, Brazília tengerparti nagyvárosi konurbációja) és az alapvető létfenntartási gondokkal küszködő tömegek belső lakóterei. A mai fejlett országok – így az EU tagállamai – ezeknél jóval kiegyenlítettebb térszerkezetűek (a IV. szakaszban tartanak), bár teljes kiegyenlítettségéről távolról sincs szó itt sem, sőt a gazdasági-technológiai és társadalmi átalakulási hullámok újabb és újabb dimenzióit emelik előtérbe a regionális tagozódásnak (napjainkban az információs társadalom hálózatainak kiépítettsége és elérhetősége egyike az új tagoló dimenzióknak).

2. ábra

E modelltől karakteresen elváló fejlődési út, regionális séma jellemezte a hatvanas-hetvenes években a kelet-közép-európai szocialista országokat, amelyek a velük nagyjából azonos fejlettségi szinten álló piacgazdaságokhoz képest regionálisan kiegyenlítettebb, kevésbé tagolt térszerkezetűek voltak, a gazdasági fejlettség regionális szóródása lényegesen kisebb volt ezekben az országokban. Ma már azonban világosan látszik, hogy ennek, az adott szakaszban pozitív jegynek minősülő, viszonylagos kiegyenlítettségnek a tartalma nem volt valóságosan megalapozott, nem nyugodott tartós reálbázison, hanem a rendszerspecifikus redisztribúciós gazdaságirányítási elemek, valamint a keleti blokk zárt és művi piaca alakította ilyené. Reáltartalmát tekintve ez az eltérés elsődlegesen abban különbözött a piacgazdaságok regionális közeledést hordozó folyamataitól, hogy teljesen eltérő volt annak domináns ágazati tartalma. Míg a modern piacgazdaságokban a közeledés alapvető hordozója a gazdaság terciarizálódása, a népességáramlásokhoz a primer és szekunder szektornál jóval szorosabban kötődő ágazatok térnyerése, addig a szocialista országokban szó sem volt ilyen irányú reáltartalomról, hisz épp a tágran értelmezett infrastruktúra volt a leginkább háttérbe szorított szektor. Itt a viszonylagos kiegyenlítettséget a túldotált – több országban a nemzetközi eladósodás árán finanszírozott – termelő ágazatok (nehézipar), a tömegtermelés, a nivellált bér- és jövedelemviszonyok eredményezték elsődlegesen.

Mindebből az is következik, hogy miközben szinte döbbenet figyeljük a rendszerváltozás meghatározó regionális fejlődési tendenciáját, a markáns és többdimenziós differenciálódást, tudatában kell lennünk annak, hogy ez a tendencia lényegében nem más, mint a regionális arányok „helyreállítása”, s ebben az értelemben – a gazdasági növekedés ütemével csak laza kapcsolatban – legalább középtávú „helyreállítási periódusra” kell a regionális fejlődésben felkészülni, ami egészen addig meghatározóan a regionális differenciálódást jelenti, míg a gazdaságban a fejlett piacgazdaságokra jellemző reálarányok helyre nem állnak, azaz a termelőágazatok helyét a tertiér és kvarterner szektorok veszik át.

Az átfogó modellbe foglalható folyamatok a számos közös elem ellenére természetesen országonként eltérő ütemben, néha eltérő formában eredményeztek területi differenciákat. A fejlettség térbeli struktúrájában egyes esetekben a nagyváros-vidék (koncentráció), más esetekben az övezetes (például égtájak szerinti irányok – észak-dél dualizmus), néha a mozaikszerű sokszínűség, illetve ezek kombinációja lelhető fel. Ahhoz, hogy ezeket a területi struktúrákat feltárjuk, szükség van a fejlettség mérésére.

Milyen mutatókat (területi adatokat) válasszunk ki a térségek fejlettségének reprezentálására? A problémát az okozza, hogy egyrészt a fejlettség sokdimenziós és sokmutatós, s leggyakrabban relatív értelemben használt fogalom, másrészt az idő múlásával folytonosan átértékelődik a fogalom jelentése. A többdimenziós jelleg azt jelenti, hogy a fejlettségnek számos oldala, tényezője, egymásba át nem vihető eleme van, még ha ezek között mérhető tendenciaszerű együttmozgások is. Fejlettségi dimenzió lehet egy ország vagy egy térség esetében például a humántőke nagysága, a gazdaság teljesítménye, a településszerkezet vagy a műszaki ellátóhálózatok sűrűsége éppúgy, mint bizonyos intézmények, társadalmi viselkedésminták megléte vagy hiánya, de a természeti környezet állapota is. Ráadásul a különböző dimenziók fontosságának, szerepének megítéléséhez térben és időben is változó társadalmi értéktartalmak kapcsolódnak, ami csak fokozza a közmegegyezés nehézségét a fejlettség értelmezésében. A fejlettség és a hasonló összetett

fogalmak többmutatós jellege abban jelentkezik, hogy az egyes dimenziók általában nem írhatók le egyetlen mutatószámmal, hanem állapotuk, helyzetük többféle módon is mérhető, ami mérési, statisztikai nehézséget jelent. A humántőke volumenének, színvonalának vizsgálatokor például a társadalomföldrajz méltán egyik legkedveltebb fogalma a népesség iskolázottsági szintje. Ennek egyaránt mérőszáma lehet a felsőfokú végzettségűek vagy épp az írástudatlanok aránya, de akár egy olyan komplex mutató is, ami a képzettségi szinteket a hozzájuk rendelhető elvégzett osztályszám alapján hozza közös nevezőre. Ezek jellemzően együtt mozgó mérőszámok, de mégsem ugyanazok, a fejlettségelemzésbe bármelyik bevonható. Hasonló a helyzet a többi fejlettségi dimenzió esetében is. Egyes mutatók idővel „elavulhatnak”, és alkalmatlanná válnak a fejlettség kimutatására, hiszen amelyek mutató például még alkalmas egy afrikai térség regionális fejlettségi különbségeinek a kimutatására (pl. a biztonságos ivóvízhez való hozzáférési lehetőség), az már nem biztos, hogy alkalmas például az EU esetében (itt alkalmas mutatóként említhető a K+F részesedése az állami költségvetésből). Lényeges látnunk azt is, hogy a fejlettség különböző dimenzióival állunk szemben, attól függően is, hogy mekkora a vizsgált térség, a vizsgált, illetve a fejlettségi különbségek milyen szintjét akarjuk kimutatni.

Jelenleg a fejlettség klasszikus, világszerte elfogadott mérőszámai a GDP (Gross Domestic Product) és a GNP (Gross National Product), azaz a társadalom és a gazdaság által produkált „érték” egy főre jutó értékei. Azonban a fejlettség egyik oldalát mutatják csak meg ezek a mérőszámok (például egy régió GDP-jét jelentősen megemeli egy-egy magas értéktermelő vállalat (pl. atomerőmű), ami mellett a térség nagyobbik része elmaradott is lehet, vagy például egy szuburbanizációs zónában az értéktermelés alacsony, ugyanakkor az itt élő, de a nagyvárosba ingázó munkaerő életszínvona magas).

Az ENSZ az 1990-es években a GDP és a GNP mellett egy új mutatószámot, az ún. HDI-t (Human Development Index = Társadalmi Fejlettségi Index) is bevezetett, amely tartalmában elszakad a jövedelemszintekre korlátozódó fejlettségi mutatóktól, mivel a jövedelemszint mellett a várható élettartam, az iskolázottság is szerepet kap a komplex mutató kiszámításakor. Előnye az előzőekkel szemben, hogy időben stabilabb, nincs kitéve annyira a gazdaság konjunktúrális ingadozásainak (Fóti K. szerk. 1999).

Ha pontos képet akarunk festeni egy térség fejlettségéről, akkor érdemes több társadalmi-gazdasági mutatót bevonni,

3. táblázat

A legelterjedtebb egydimenziós területi egyenlőtlenségi mutatók

Megnevezés	Számítási mód
Relatív terjedelem (Q)	$Q = (y_{max} - y_{min})/y$
Duál mutató (D)	$D = y_m/y_a$
Súlyozott relatív szórás (V)	$V = 1/y(\sum f_i(y_i - y)^2/\sum f_i)^{1/2}$
Hoover-mutató (H)	$H = (\sum x_i - f_i)/2$
Koncentrációs mutató (K)	$K = \sum (x_i / \sum x_i)^2$

Jelölések, feltételek a táblázatban:

$y_i = x_i/f_i$ = fajlagos mutató (pl. egy főre jutó jövedelem) értéke az i-edik területegységben;

y_{max} = y_i maximuma; y_{min} = y_i minimuma; y = y_i átlaga;

y_m = az y -nál nagyobb y_i értékek átlaga;

y_a = az y -nél nem nagyobb y_i értékek átlaga;

valamint a H mutatóban speciális feltételként: $\sum x_i = \sum f_i = 100$.

és ezekből egy komplex mérőszámot előállítani. Ehhez többféle statisztikai módszert alkalmazhatunk (pl. faktoranalízis). Az így kapott, dimenzió nélküli mutató annál realisabb képet mutat, minél több tényezőt veszünk figyelembe. Természetesen célszerű a kezelhető mutatószám keretein belül maradni, másrészt a túl sok azonos területi struktúrát mutató jelzőszám bevonása nem változtat a végeredményen.

A térségi fejlettséget bármely adekvát mutatószámmal mérve, felvázolva a fejlettségi térképeket, felmerül az egyenlőtlenségek nagyságának meghatározása is. Erre különböző területi egyenlőtlenségi mutatók használhatóak (3. táblázat). Ezek a mérőszámok arra a kérdésre adnak választ, hogy miként oszlik el, hogyan differenciálódik a fejlettség, pontosabban a fejlettséget tükröző mutatónk a térben. Ezek bármelyikét több időpontra kiszámítva kimutatható, hogy nivellálódás vagy differenciálódás zajlik-e a térben, csökkennek vagy netán növekednek a regionális különbségek.

A fejlettség területi differenciáltságát nagyban meghatározza a vizsgált földrajzi tér területi tagolása. Általában – a rendelkezésre álló adatok miatt – közigazgatási egységekre végezhetőek el a számítások. Dilemmát okozhat, hogy melyik területi szinten vizsgáljuk a fejlettséget, mivel minél nagyobb egységeket választunk, annál tagolatlanabb lesz a kép, s nő az aggregációs információvesztés, és minél kisebb egységeket választunk, annál mozaikyszerűbb, erős különbséget tartalmazó a térkép. Amennyiben erre mód van, a regionális egyenlőtlenségeket több térségi szinten is érdemes vizsgálni, a tagoltság mértékét meghatározni, hisz gyakorta előfordul az a helyzet, hogy különböző térségi szinten vizsgálódva eltérőek a tendenciák, a nagytérségi közlekedés például kistérségi vagy településközi differenciálódással párosul.

4. Térségtípusok

Az eltérő földrajzi adottságok (pl. domborzat, éghajlat) eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedésű régiókat alakítottak ki. Az egyes régióknak sajátos karakterük van, ami eltérő lokális problémákkal jár együtt. A regionális politika célja ezek orvoslása, s így a térségeken belüli, valamint a térségek közötti diszharmonia enyhítése, ideális esetben felszámolása. Lássuk milyen problematikus térségek képezik a területfejlesztés jellemző beavatkozási területeit.

Az első komoly problémát a nagyvárosi túlszűfolt koncentrációknál lelhetjük fel. A gazdasági fejlődés egyes városokat messze kiemelt környezetükből, ahova a társadalom és a gazdaság egészségtelen mértékben összpontosult. Az ipari termelés lokális koncentrációja vonzotta a munkaerőt, így a vidékről a nagyvárosokba vándorló lakosság extrém magas népsűrűséget eredményezett. A megnövekedett népességet kiszolgáló tercier szektor tovább fokozta a társadalmi-gazdasági aktivitás lokális összpontosulását. Ezeknek a régióknak a jellegzetes jegyei a magas népsűrűség mellett a nagyvárosi agglomeráció mint településhálózati jegy, a kiemelkedően magas értéktermelés, a szolgáltatások dominanciája a foglalkoztatásban. Egyes régióknál – általában az elmaradottaknál – mindez párosulhat magas munkanélküliséggel is. Ezek mellett politikai, kulturális, oktatási stb. centrumokként is funkcionálnak ezek a térségek, illetve központjaik. Leggyakrabban a fővárosi régiók sorolhatók ide. A fő problémát a koncentráció magas foka okozhatja, ekkor vízféjként ül a nagyváros és régiója az ország testén. Jellemző európai példák Portugália (Lisszabon), Magyarország (Budapest), Görögország (Athén) vagy akár Nagy-Britannia (London) és Franciaország („Párizs és a sivatag”) is.

Másik problematikus térségtípus az általában agrár jegyekkel jellemezhető, évtizedek (évszázadok) óta az elmaradottsággal küszködő régiók. Az ipari fellendülés elkerülte ezeket a térségeket, így az itt élő lakosság jelentős része a mezőgazdaság fejlődésének, s így munkaerő-szükségletének csökkenése miatt elvándorolt a régióból. Probléma, hogy általában a fiatal, kvalifikált munkaerő migrál. Az ilyen régió jellegzetes jegyei az alacsony népsűrűség, a falusi településhálózat, az öregedő népesség, a munkanélküliség, valamint a mezőgazdaság még mindig számottevő szerepe az értéktermelésben, a foglalkoztatásban. Jellemző európai példákat a mediterrán (pl. Dél-Olaszország, Közép-Spanyolország) és a kelet-közép-európai országokban (pl. magyar Alföld, Lengyel-síkság) találunk.

A harmadik problematikus térségtípus az ipari válság miatt kialakult ún. depressziós térségek. Az ipari fejlődés során, gyakran a helyben kibányászható nyersanyagokra települt nehézipari központokban a klasszikus ipari ágazatok válságba jutása miatt gyors hanyatlás indult meg. Az üzemek sorban zártak be, így magasra szökött a konjunktúra idején ide-települt népesség körében a munkanélküliség. A régiók főleg ipari alapú értéktermelése nagymértékben lecsökkent. Egyes esetekben megindult a lakosság lassú elvándorlása, más esetekben az ingatlanok értékcsökkenése miatt helyben ragadt a munkaerő. Az ilyen típusú régiók jellegzetes jegyei a lassan csökkenő népesség, a válságba került, hajdan modern ipari városok hálózata, az ipari szektor foglalkoztatási és értéktermelési képességének gyors csökkenése, a munkanélküliség, valamint gyakorta a súlyos környezeti károk. A számos kelet-közép-európai példa (pl. az északkelet-délnyugati magyar „rozsdatengely”, Szilézia) mellett több, mára lassan talpraálló nyugat-európai térség is ebbe a kategóriába sorolható, ill. volt sorolható (pl. Vallónia, Lotaringia, Ruhr-vidék, Black Country).

Szintén a figyelem középpontjába kerültek lokális problémáik miatt a gyéren benépesült, periférikus helyzetű, természeti erőforrásokban gyakorta gazdag, de infrastruktúrával gyéren ellátott régiók. Az ilyen éghajlati, domborzati adottságok miatt ritka népsűrűségű, falusias településhálózattal jellemezhető régiók nehezen tudnak bekapcsolódni a tágabb térség, ill. az ország gazdasági vérkeringésébe. A közlekedés, a kommunikáció gyengesége, a nagy távolságok akadályozzák a gazdaság erőteljesebb kibontakozását. A gyér foglalkoztatási kínálat (pl. Észak-Európában az erdőgazdálkodás, a halászat, a bányászat), és az emiatt kialakuló elvándorlás vagy lokális munkanélküliség jellemző társadalmi jegyei az ilyen típusú régióknak.

A fentebb felsorolt problematikus térségeken belüli és ezáltal a különböző régiók közötti társadalmi-gazdasági egyensúly megteremtése, valamint a területileg kiegyensúlyozott fejlődés megteremtése kiemelt célja a területfejlesztésnek.

5. Regionális politikai modellek

A régiók egyenlőtlen fejlődésének tényezői a földrajzi környezet és helyzet differenciáltsága, az ezzel járó területi munkamegosztás és az ennek hatására kialakuló eltérő társadalmi-gazdasági területi koncentráció. Azonban, ha a régiók közötti differenciálódás folyamata természetellenesen magas mértéket ér el, akkor ez a társadalom számára kedvezőtlen állapot létrejöttéhez vezet, amit tudatos beavatkozással kell korrigálni. A területi folyamatokat ellenőrző, módosító folyamat során meghatározzák a beavatkozás céljait, módszereit, konkrét eszközeit, intézményeit s mindezeket a területfejlesztési politika fogalmába sűrítve (Bartke I. 1995).

A regionális folyamatok alakulásába való beavatkozás a társadalom természetes igénye, mivel a területi harmónia megteremtése, a fejlettségi különbségek minimális szintre való leszorítása az egész ország egyenletes fejlődéséhez szükséges. Ennek két útja van: a fejlettek korlátozása, illetve az elmaradottak felzárkóztatása. Azonban ez a „hatékony-ság-szolidaritás” dilemmáját veti fel: szabad-e korlátozni a dinamikusan fejlődő térségeket, és/vagy hatalmas pénzüsségeket ölni a rossz hatékonysággal működő régiókba, illetve szabad-e engedni fejlettségi szempontból „szétszakadni” egy országot, azaz elfogadható-e, hogy egyes régiókban az életszínvonal többszörösen meghaladja a más térségekben tapasztaltakat. Közvetlenül nem szabad korlátozni a fejlődést, mivel az egész ország gazdaságát felhúzza egy-egy sikeres régió, de mellette az állam kiemelt szerepe, hogy ne engedje szétszakadni az elmaradott térségeket. Ez utóbbi azonban gyakran együtt jár azzal a konfliktussal, hogy a sikeres térségektől, illetve elől vonják el például az anyagi kezeteket.

A regionális politika Európában kezdetben csak országos szinten indult meg, az első ilyen irányú lépéseket Angliához kötik (Hamilton I., 1999): a London és a nagyvárosok zsúfoltságának csökkentését propagáló kertváros-mozgalom (XIX. sz. vége), valamint a bányászati és ipari válság miatt kialakult depressziós térségek állami támogatását előirányozó „Speciális Területekről” szóló törvény (1934). Hasonlóan korán születtek tervek az elmaradott térségek felzárkóztatására az USA-ban („New Deal”) és Lengyelországban is. A második világháborút követően viszont szinte minden országban általánossá vált a regionális politika alkalmazása, és az alkalmazott módszerek nagyfokú hasonlóságot mutattak.

Az elmúlt fél évszázadban alapvetően három jellegzetes célterülete volt a regionális politikának:

- a nagyvárosok növekedésének visszafogása,
- az elmaradott vagy periférikus régiók fejlődésének meggyorsítása, valamint
- a válságba jutott iparvidékek átalakítása.

A kezdeti időszak tevékenységét olyan elméleti munkák, mint G. Myrdal „halmozódó hatások” (1956–57), A. O. Hirschmann „területi egyensúly modellje” (1958), illetve F. Perroux „növekedési pólus elmélete” (1955) alapozták meg. Ezek alapján egyrészt a „pálca és mézesmadzag” módszert alkalmazták, annak érdekében, hogy a dinamikusan fejlődő körzetekben korlátozzák a növekedést (klasszikus példák London és Párizs), és ipari beruházásokat vonzzanak az elmaradott, illetve válságba jutott térségekbe, másrészt növekedési pólusokat jelöltek ki az elmaradott térségekben. Ez a politika egészen az 1980-as évek elejéig tartotta magát, ám ekkor az új jelenségek, valamint a halmozódó negatív tapasztalatok új irányokat jelöltek ki a regionális politikában.

A változások lényeges eleme volt a kőolajár-robbanások után a fordí gazdaság elmélyülő válsága és ezzel párhuzamosan a posztfordí gazdaság kibontakozása. A termelési- és mérethatékonysággal, a technológiai váltással együtt járó új gazdasági szemlélet az ipari foglalkoztatottak számának és a szektor súlyának csökkenéséhez vezetett, így a regionális fejlődés motorjának tartott ipar elvesztette mindenhatóságát. Másik problémaként jelentkezett, hogy a korábban az elmaradott területekre telepített, gyakran lefutóban lévő termékek gyártására létesített gyárkomplexumok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mivel nem tudták szervesen bekapcsolni környezetüket a gazdasági vérkeringésbe („sivatagi katedrálisok”). Ráadásul a vállalatok vezetése, kutatási és fejlesztési részlegei általában a centrumtérségekben marad-

tak. Mialatt az ipari térségek válságba jutottak, az elmaradott külső és belső perifériák a felzárkózással küszködtek, addig a korlátozások alá vetett nagyvárosi térségek töretlenül fejlődtek, amit a szolgáltatási szektor zavartalan kibontakozásának köszönhetnek. Mellettük a korlátozás- és támogatásmentes ún. „köztes térségek” szintén fellendültek, mivel ezek profitáltak leginkább a nagyvárosi agglomerációk korlátozásából („leszivárgás”), valamint az erőszakos, felülről induló fejlesztési elképzelések is elkerülték őket. Leghíresebb példák a közép-olaszországi Emilia Romagna és Veneto tartományok („Harmadik Itália”), ahol a helyi adottságokra alapozó kis- és középvállalkozások gyors ütemben fejlődtek, és beszállítókként a nagyvállalatok holdudvarába is be tudtak férközni (Hamilton I., 1999).

A tanulságok fényében az 1980-as években újraértékeltek a regionális politikai célokat, beavatkozási irányokat. Megindult a regionális politikai döntések és keretek decentralizálása, felértékelődtek a helyi potenciálok, kibontakozott az innováció-orientált fejlesztés. Megindult a kis- és középméretű vállalkozások támogatása, az ipari parkok, inkubátorházak, tudományos technopoliszok létesítése. A térségek egyedi, iparmentes adottságaival (pl. speciális mezőgazdasági termékek előállítása, idegenforgalmi lehetőségek) is operáló fejlesztések kerültek előtérbe. A kezdetben mindenhatóknak tűnő megoldás hiányosságai azonban most is kiütözköztek. Egyrészt sok elmaradott térség és régió iparvidék (frost-belt) nem rendelkezik számottevő kiaknázható helyi potenciállal, és a helyi vállalkozások gyakran tőkeszegények, nem állják meg helyüket a világpiacon. Másrészt ezek a térségek nem vonzóak a fejlett technológiát alkalmazó, nyersanyag-lelőhelyekhez már nem kötődő, posztfordi multinacionális vállalatok számára, inkább az új, zöldmezős beruházásokra alkalmas, kellemes klímájú térségeket választják (sun-belt). Ráadásul a globalizáció, a K+F felértékelődése inkább a nagyméretű vállalatok számára nyújt kedvező fejlődési lehetőségeket. Ezek ismeretében egyre inkább bővül azoknak a köre, akik szélesebb alapokra próbálják helyezni a területfejlesztést (például az iparfejlesztés esetén a helyi vállalkozások támogatása mellett a multinacionális vállalatoknak a térségbe csalogatása is erősödik).

Az általános sémák kora bizonyos értelemben lejárt. Minden egyes régió – a közös jegyek ellenére – egyedi adottságokkal bír, így minden esetben az egyedi utat kell megtalálni a sikerességhez. Emiatt is előnyös az a decentralizációs folyamat, ami a legtöbb országban megindult. Azonban a területi összhang megteremtése miatt továbbra is feltétlenül szükséges az állam koordináló, kooperálásra ösztönző és ellenőrző szerepe.

A regionális fejlődés és fejlesztés legfontosabb szereplői az állam, az önkormányzatok, a piaci szereplők (gazdasági szféra), a nonprofit szervezetek és maguk a háztartások. A társadalom és gazdaság térbeli szerveződése spontán folyamat, melyet azonban az állam közvetve vagy közvetlenül befolyásolhat. Az állami beavatkozások fő célkitűzése – ideális esetben – a társadalom és a gazdaság térbeli egyensúlyának, területi fejlődésének optimalizálása. A gazdasági szereplők legfőbb célkitűzése a profitszerzés és hatékonyságuk maximálása, melynek eredményeként a gazdaság térbeli koncentrációját fokozzák. A folyamat ellensúlyozására lép fel az állam, hogy a gazdaság térbeli dekoncentrációját erősítse a különböző közvetett (pl. adókedvezmény az elmaradott térségekben) és közvetlen (pl. állami beruházások) eszközökkel. Az állami beavatkozások célja közvetett eszközökkel a népesség megtartása az elmaradott térségekben. Ehhez talál partnerekre a helyi és regionális önkormányzatokban.

Szintén közvetett és közvetlen eszközök állnak az állam és a helyi önkormányzatok rendelkezésére a települések, a régiók társadalmi és gazdasági életének a felvirágoztatására. Az elmúlt időkben – az egyre „nyitottabbá és elérhetőbbé” váló világban – erősödtek a nemzetközi kapcsolatok és kooperációs lehetőségek is, ami már a nemzeti határokon átnyúló regionális politika kibontakozását segíti elő.

Az országok regionális politikája mellett az Európai Unió keretein belül egyedi példaként működik a több ország területére kiterjedő, nemzetek feletti regionális politika. A téma súlyát jelöli, hogy az EU költségvetésének közel egyharmadát felemészti a második legfontosabb tényezővé lépett elő az EU politikájában a területfejlesztés. A Római Szerződés (1957) már célként említi a társadalmi-gazdasági kohézió erősítését, ám jelentősebb pénzügyi keretet nem rendelt a célhoz. Az 1970-es évek ipari válsága, a Közösség többszöri bővítése azonban kiélezte, s így előtérbe helyezte a területi egyenlőtlenségeket az integráción belül (az egy főre jutó GDP-nek 1996-ban NUTS2 szinten 27% volt a súlyozott relatív szórása). Az Egységes Európai Okmány (1987) már részletesen kifejti a regionális politika céljait és eszközeit, és az 1975-ben létrehozott Európai Fejlesztési Alap, valamint más strukturális alapok (Európai Szociális Alap, Európai Mezőgazdasági Garancia és Orientációs Alap, Halászati Orientációs Alap) és a négy legelmaradottabb tagállamot (Portugália, Spanyolország, Görögország, Írország) segítő Kohéziós Alap mint pénzügyi eszközök rendelkeztek a regionális politikai célok megvalósításához.

Az EU lassan kikristályosodó regionális politikájának legfontosabb beavatkozási célterületei a már fentebb ismertetett térségtípusokhoz köthetők. A 2000–2006-os periódusban a következő régiók kaphatnak uniós támogatást (EC 2000):

- az objective 1-be olyan NUTS2 szintű régiókat soroltak, ahol az egy főre jutó GDP átlaga (vásárlóerő paritáson számolva) az Európai Unió átlagának 75%-át nem éri el (= elmaradott térségek); ide kerültek még – az előző periódusban objective 6-ba sorolt – ritkán lakott észak-európai térségek, valamint a francia tengerentúli megyék, a Kanári-, az Azorszigetek és Madeira;

- az objective 2-be a különböző statisztikai mutatók révén kiszűrt, strukturális nehézségekkel küzdő NUTS3 szintű régiókat sorolták (hanyagolt ipari térségek, rurális térségek, városi területek, halászatból élő térségek);

- az objective 3 kategóriában az előző kettőbe be nem került térségek pályázhatnak uniós pénzekre, kiemelten oktatási, képzési, foglalkoztatási célok megvalósítására;

- külön kategóriába kerültek az előző periódusban még támogatott, de mostanra a támogatottak köréből kiesett térségek, ahonnan – a visszaesést megelőzendő – időlegesen még pályázhatnak anyagi juttatásokra (phasing out).

Az egyre szigorúbban vett regionális politikai támogatási alapelvek (szubszidiaritás, decentralizáció, partnerség, programozás, koncentráció, adicionalitás, koordináció, monitoring) érvényre jutása s így a hatékonyság növelése feltehetőleg csökkenteni fogja az elmúlt évtizedben stagnáló regionális egyenlőtlenségeket.

Az ezredvég történelmi horderejű gazdasági és társadalmi átalakulásai (a globalizálódás, az információs társadalom kibontakozása) a fejlett világ országaiban a hagyományos regionális fejlesztési modellek revíziójához vezetett (Rechnitzer J. 1998.). A nyolcvanas évek nagy fogalmi újítása az innováció-orientált területfejlesztés volt, ezt mára a hálózatok, az ún. termelési klaszterek fogalma váltotta fel. Bár ezek beültetése látványosan zajlik mind a tudományos, mind

a gazdaságpolitikai szótárakba, ma még nem látszanak meggyőző tények a tekintetben, hogy ezek az új regionális politikai kulcsszavak a területfejlesztés alapdilemmájának, a hatékonyság-kiegyenlítődség kettősségnek mindkét eleme tekintetében egyaránt használhatók lennének. Megfelelő fejlesztési startégiáknak a regionális versenyképesség erősítésében ezek a koncepciók már ma is jóval inkább a fejlett országok stabil gazdasági és infrastruktúráis alapokkal rendelkező térségeiben látszanak, míg például az átalakuló kelet-európai országok elmaradott vagy depressziós térségei számára alig többek jól hangzó „tudományos” szlogeneknél.

6. Az ezredvég regionális folyamatai Magyarországon: átfogó átalakulás – egyedi pályák

A XXI. század kezdetén Magyarország gazdasági és társadalmi térszerkezete, térségi és települési tagoltsága alapvető jegyeiben tér el a másfél-két évtizeddel korábbiaktól. Joggal beszélhetünk – nemcsak általában és átfogóan új társadalmi-gazdasági berendezkedésről, jogállamról és piacgazdaságról –, hanem új térszerkezetéről is.

Bár a mai térszerkezetben is felfedezhetők hosszútávú determinációk, a gazdaság és a társadalom mai térbeli szerveződése és működése a múlt folyamataiból már nem vezethető le, a fő mozgásirányokat a rendszerváltozás után kiala-

kult új struktúrák, új gazdasági és társadalmi intézmények és szereplők formálják. Egyre erőteljesebben hatnak a globalizálódás mechanizmusai (amelyek a gazdasági kapcsolatrendszereket, a humán erőforrásokat nemzetközi szinten mérik meg), valamint az információs rendszerek kialakításának és a környezet védelmének féltértékelődött problémái.

Az átmenet periódusa, a kilencvenes évtized a regionális folyamatok szempontjából nem tekinthető egységes, homogén időszaknak.

Első felét meghatározóan a korábbi rendszer struktúráinak leépülését kísérő krízisjelenségek uralták. Ebben az időszakban döntően a válságelemek (jövedelemcsökkenés, a beruházások radikális visszaesése, a munkanélküliség) polarizációja dominálta a területi folyamatokat, mára ezek a tényezők – enyhültebb formában, alacsonyabb összintenzitással – viszonylagosan szétterültek az országban (ez egyben például azt is jelenti, hogy veszteséges cégek, leszakadó társadalmi csoportok ma is mindenütt vannak az országban).

Az évtized közepétől kezdve, az új térszerkezetben érzékelhetően megjelentek a megújulás (elsősorban gazdasági) jegyei, a dinamika, a helyi és regionális siker csomópontjai. Napjainkban jóval inkább a dinamika, a gazdagodás dimenziójában van jelen a területi-települési tagolódás, amelynek társadalmi feszültségeket generáló következményei azonban nem csekélyebbek a megelőző szakasznál. Mindebből az is következik, hogy míg az évtized első felében helyes célként volt megfogalmazható a térségi válságkezelés, ma már

reális a dinamika terjedésének serkentésére fektetni a hangsúlyt a területi politikában.

Az új, piacgazdasági térszerkezet összességében a korábbiaknál jóval tagoltabb (a „szocialista” térszerkezet viszonylagos – mestersegesen fenntartott, improduktív – nivelláltsága tényszerűen nem vitatható), a különböző növekedési pályákon haladó térségek jól elkülöníthetőek. A helyi, térségi önállóság növekedésével az ország minden pontján megnőtt a helyi felelősség is a gazdasági és társadalmi folyamatok alakításában. A belső tagoltság mértékét és jellegét tekintve az ország mai társadalmi-gazdasági képe nem különbözik lényegesen a hasonló fejlettségű piacgazdaságokétól, a fejlettebb országokénál azonban jóval nagyobbak és élesebbek a térségi és települési különbségek hazánkban.

A regionális differenciálódást az egy lakosra jutó megyei GDP mutatójában mind a főváros és a vidék fejlettségi szintjének távolodása, mind a vidéki térségen belüli különbségek (a nyugat- és közép-dunántúli régió javára) egyértelműen jelzik (4. táblázat). Figyelmet érdemel ugyanakkor az is, hogy hosszú távon a vidéken belül csökkenő fejlettségi differenciáltság mérhető, aminek elsődleges oka az ipari tengely megyéinek „lefelé nivellálódása”.

4. táblázat

Régiók és a megyék gazdasági fejlettsége

Statistikai-tervezési régiók, megyék	Egy lakosra jutó GDP (ország=100)			Fejlettségi pozíció változása (százalék-pont)		
	1975	1994	1998	1994-1975	1998-1994	1998-1975
Közép-Magyarország	114	146	148	32	2	34
ebből: – Budapest	139	180	186	41	6	47
– Pest	61	76	78	15	2	17
Közép-Dunántúl	117	86	98	-31	12	-19
ebből: – Fejér	106	96	124	-10	28	18
– Komárom-Esztergom	131	80	84	-51	4	-47
– Veszprém	116	80	81	-36	1	-35
Nyugat-Dunántúl	96	101	110	5	9	14
ebből: – Győr-Moson-Soron	111	103	121	-8	18	10
– Vas	82	103	117	21	14	35
– Zala	88	94	90	6	-4	2
Dél-Dunántúl	88	84	77	-4	-7	-11
ebből: – Baranya	108	84	79	-24	-5	-29
– Somogy	71	76	69	5	-7	-2
– Tolna	77	94	86	17	-8	9
Észak-Magyarország	102	70	68	-32	-2	-34
ebből: – Borsod-Abaúj-Zemplén	111	70	69	-41	-1	-42
– Heves	100	73	73	-27	0	-27
– Nógrád	77	62	57	-15	-5	-20
Észak-Alföld	77	74	68	-3	-6	-9
ebből: – Hajdú-Bihar	83	83	76	0	-7	-7
– Jász-Nagykun-Szolnok	93	79	72	-14	-7	-21
– Szabolcs-Szatmár-Bereg	59	62	57	3	-5	-2
Dél-Alföld	91	83	76	-8	-7	-15
ebből: – Bács-Kiskun	79	77	71	-2	-6	-8
– Békés	89	80	69	-9	-11	-20
– Csongrád	109	94	89	-15	-5	-20
Maximum/minimum arány	2,36	2,90	3,26			
Max/min arány Budapest nélkül	2,22	1,66	2,18			

Forrás: 1975: Nemes Nagy J. becslése, 1994, 1998: KSH

5. táblázat

Régiók és a megyék fejlettségi pozíciómozgása*

Hosszú távú (1975-94 közötti)	Rövid távú (1994-98 közötti)		
	Visszaesés	Stagnálás	Dinamika
Dinamika	Somogy Tolna	Pest Zala	Közép-Magyarország Nyugat-Dunántúl Budapest Vas
Stagnálás	Dél-Dunántúl Észak-Alföld Hajdú-Bihar Szabolcs-Szatmár-Bereg Bács-Kiskun		
Visszaesés	Dél-Alföld Baranya Nógrád Jász-Nagykun-Szolnok Békés Csongrád	Észak-Magyarország Komárom-Esztergom Veszprém Borsod-Abaúj-Zemplén Heves	Közép-Dunántúl Fejér Győr-Moson-Sopron

*egy lakosra jutó GDP értékei alapján

Ugyanezen jellemző alapján elvégezhető kettős osztályozás – a hosszú távú (1975 és 1994 közötti) és az aktuális rövidtávú mozgásirányokra mutató (1994–98 közötti) pozícióváltozások – a régiók és a megyék jellegzetes fejlődési típusait is felszínre hozza (5. táblázat). Az a tény, hogy a kereszt-táblának csak két cellája üres, a regionálisan nagyon tagolt fejlődés jele. Csak a régiókat tekintve megállapítható, hogy szinte mendegyikük egyedi fejlődési úton mozgott az elmúlt negyedszázadban. Tartós dinamika csak Közép-Magyarországra és a Nyugat-Dunántúlra jellemző, a Közép-Dunántúl pedig kifejezett gazdasági visszaesést követően fordult át a század végére a leggyorsabban fejlődő térségek sorába. Észak-Magyarország esetében épphogy megkezdődni látszik a gazdasági talpraállás, a Dél-Alföld pozíciói tartósan romlóak, míg a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld egy viszonylag sikeres felzárkózási időszak után ma újra nem képes lépést tartani az ország többi zónájával. Számos megye jól reprezentálja azt a régiót amibe maga is tartozik (pl. Budapest, Vas, Békés, Hajdú-Bihar, Borsod), mások azonban a regionális szinten jellemző pályáktól eltértek. A legtagoltabb, legsokszínűbb régióknak a Dél-Dunántúl minősül, amelynek minden megyéje más fejlődési típusba tartozik, mint a régió egésze.

Az ország több szinten tagolt. Meghatározó, jelentős szintkülönbséget, eltérő szerkezetű gazdaságot jelent a főváros és a vidék közötti fejlettségi, fejlődési olló. A főváros ma már a nemzetközi városversenynek is szereplője, s esélyei látszanak a közép-kelet-európai vezető szerep megszerzésére. A fővárosi gazdaság kapcsolatai meghatározó arányban a világgpiachoz kötődnek, ugyanakkor érzékelhetően lazult a gazdaságon belül az a direkt függőviszony, ami a korábbi évtizedekben szinte a vidék egész gazdaságát (a döntési, irányítási kompetenciákat tekintve mindenképp) a fővároshoz kötötte. Ez a lazulás ugyanakkor azzal is jár, hogy a fővárosi dinamika (ami jellemzően nem mennyiségi munkaerőorientált) nincs automatikusan pozitív hatással a tágabb vidék folyamataira, a nyugati országrészek dinamikája nem a fővárosból sugárzik ki, a keleti stagnálásnak serf a fővárostól való függés az oka, e régiók alig kapnak a fővárosból növekedési impulzusokat.

A nagyvárosi dominancia, a lényegében egyközpontú térszerkezet – amelynek létrejöttében olyan történelmi faktor,

mint a hazánkban máig ható területvesztés és határmódosulás, csak részben játszott szerepet – nem egyedi magyar jelenség. Számos, különböző fejlettségi szinten álló, eltérő belső berendezkedésű – unitárus, illetve föderatív – európai ország (pl. Franciaország, Belgium, Ausztria, Görögország) társadalmi-gazdasági térszerkezetét ugyanez a sajátos egyensúlyhiány – a vezető város kiugró népességi és azt meghaladó gazdasági súlya – jellemzi. Budapesten ma az ország népességének 18,2%-a él. A város részesedése az előállított bruttó hazai termékből 34,5% (1997), a működő vállalkozások 29,7%-a fővárosi, a külföldi érdekeltségű cégeknek több mint fele, a jegyzett tőke 56,5%-a koncentráldik ide.

Budapest gazdasági és társadalmi szerepének, irányító funkcióinak átalakulása a kilencvenes években követte a nemzetközi trendeket. A „nagyvárosi” túlsúly kezelésében mára véglegesen lezárult Budapesten is az a korszak, amely elsődlegesen az ipari tevékenységek decentralizálásával kívánta oldani a főváros-vidék dualizmust (a gazdasági karakterét, funkcióit tekintve a század végére egyértelműen terciarizálódott főváros 1998-ban már csak 16,6%-át adta az ország ipari termelésének).

Ugyanakkor fővárosunk a többi, nemzetek feletti regionális szerepet is betöltő nagyvároséhoz hasonlóan központja az átalakuló, a globális kapcsolatrendszerekbe integrálódó új tevékenységeknek, az átformalódó pénzügyi és információs tereknek, a tudományos és kulturális innovációtermelésnek, a nemzeti és nemzetek feletti igazgatási, politikai intézményi szerepeknek. A főváros kiugró dinamikája elsődlegesen azonban nem a hatalmi-politikai központi szerepkör, hanem a piaci folyamatok eredménye, amelyek kedvező infrastrukturális hálózati helyzetét, szellemi potenciálját, a helyi lakosság vásárlóerejét használják ki.

A nagytérségi, regionális tagoltságban a főváros tág környezeten túl elsődlegesen az északnyugati országrész sikerese szerkezetváltása és megújulása áll szemben Északkelet-Magyarország elhúzódó válságával. A dunántúli fejlődési folyamatokat ma egyértelműen a fekvési előnyöket kihasználó külföldi tőkebefektetések vezérik. Az országrész gazdaságában az évtized végére újabb, a kezdeti előnyöket megsokszorozó hatású vonzerőként megjelentek a szinergikus előnyök, a termelési kooperációkban éppúgy, mint a szakember-ellátottságban (Székesfehérvár, Győr vagy a kisebb városok közül Sárvár esete jól példázta ezt). Az ilyen karakterű összefonódás a gazdaságban jóval nagyobb biztonságot ad az adott térségek jövőjére, mint a beruházott tőkék egyedi volumenének összessége.

A kistérségi és települési fejlettségi térszerkezet mozaikszerű, látványos dinamikájú növekedési tengelyek és köztes árnyékterületek egyaránt felfedezhetők az ország gazdasági térképén. A dinamika elemei lokálisan a keleti országrészben is jelen vannak, a Dunántúlon elsősorban a déli területekre jellemző a fejlettségi és strukturális inhomogenitás. Kimutatható, hogy az összességükben gyengébb pozíciójú, alacsonyabb jövedelemtermelő régiók tagoltabb belső fejlettségi térszerkezettel rendelkeznek, mint a fejlettebb nyugati

zónák (az alföldi megyeszékhelyek többsége például meszse kiemelkedik a maga megyéjén belül, jellemző példa erre Nyíregyháza, de hasonló helyzetben van a Dél-Dunántúlon Pécs is).

A hosszú távon is stabil fejlődést megalapozó, új gazdasági szerkezetben elsődleges előnyt élveznek a kedvező közlekedésföldrajzi helyzetű térségek. A fekvési, elérhetőségi előny és vonzerő a nyugati régióban már nemcsak a legnagyobb városokban, a megyeszékhelyeken, a középső országrészben nem pusztán a fővárosban magában, hanem a két térség kisebb településeiben is megmutatkozik a nagy törvonzásban, a magas vállalkozássűrűségben, az átlag feletti jövedelmekben. Ez a folyamat a főváros környékén új urbanizációs szakaszban, az ún. szuburbanizációban ölt testet. Alapvetően új dimenziót nyitott a térszerveződésnek a határok megnyílása a gazdasági kapcsolatok terén, aminek következtében a határmentiség az egyértelmű földrajzi periférikus helyzetből számos határszakaszon dinamikus zónává változott. Helyi szinten a fekvés az 1999-ben elindult ingatlan-boom-ban is látványos értékmeghatározó tényezőként van jelen.

A fekvési előnyök mellett az új térszerkezet legfontosabb erőforrása bizonyíthatóan a humántőke, a képzettség, az innovációs képesség. Ebben azonban nem egyszerűen a formális iskolázottság, hanem a „piacképes” tudáselemek felértékelődése fejeződik ki (informatikai, nyelvi, vállalkozói ismeretek). Ez a faktor a főváros mellett a vidéki nagyvárosok mindegyikében alapeleme a viszonylagos stabilitásnak. Az összességében csökkenő területi vándorlási, migrációs trendeken belül egyedül a magasabb kvalifikációjú fiatal rétegek esetében érzékelhető a dinamikus térségek, a főváros irányába mutató mozgás.

A városok gazdasági dinamikáját nagy mértékben erősíti a gazdaság határozott terciarizálódása, a szolgáltató tevékenységek súlyának növekedése is (ez a szféra a munkaerőigény szempontjából duális jellegű: a magas kvalifikációt éppúgy vonzza, mint az alacsony képzettségű, kis bérköltséggel foglalkoztatható munkavállalókat). A terciarizálódáson belül a gazdasági – pénzügyi – szolgáltatások, a modern kereskedelmi láncok elterjedése kifejezetten hierarchikus jellegű, Budapest után mára elérte a teljes vidéki nagyvárosi kört. Ugyancsak városi stabilizáló tényező a közszolgáltatások (oktatás, egészségügy, közigazgatás stb.) viszonylag erős létszámmegtartó pozíciója, ami a városi jövedelemtömeget tekintve kiegyenlíti a létszám-takarékos piaci szféra magasabb keresetszínvonalát is. A közszolgáltatások intézményhálózatát az évtized második felében koncentráció jellemzi, ami növeli a központi települések előnyeit.

Továbbra is tartják stabil gazdasági pozíciójukat a stratégiai jelentőségű, modernizált nehézipari üzemeknek helyt adó városok (pl. Tiszaújváros, Paks, Dunaújváros), valamint az idegenforgalmi vonzású települések (a Balaton-part összefüggő településegysége és a gyógyfürdőkkel rendelkezők). Leginkább e dinamikus településcsoportok gazdasági erejét jelzik a jelentős helyi adóbevételek.

A gazdaság főbb ágazatai közül a folyamatosan tért nyitó üzleti szolgáltatási tevékenység elsősorban a főváros és a nagyvárosok fejlődésében, a feldolgozóipari arányok növekedését felmutató ipar a nyugati országrész dinamikájában játszik kulcsszerepet. A fejlettségi pozíciókat tekintve leginkább tért veszítő észak-magyarországi megyék közül Borsodban már látszanak, Nógrád ipari magterületein még alig érzékelhetők az ipari rekonstrukció jelei. Nincs olyan kiterjedtebb térsége az országnak, amelyben a mezőgazdaság dinamika-hordozó eleme lenne a gazdaságnak, miközben az

agrargazdaság társadalompolitikai jelentősége vitathatatlan.

Az infrastruktúra és a gazdaság közötti kölcsönkapcsolat szempontjából kedvezőtlen tényként állapítható meg, hogy mindmáig nincs érzékelhető előrelépés az ország déli és keleti perifériális térségeinek a gyors, nagytávú közlekedési hálózatba való bekapcsolásában. Ez a nyugati országrész fekvési előnyeit megtöbbszörözi, a gazdasági dinamika fő motorját jelentő külföldi beruházói aktivitás csak nagyon lassan (igazolhatóan épp a fő közlekedési vonalak mentén) húzódik át a keleti országrészbe. Kétségtelen, hogy ez a folyamat az évtized végén a fővárosból kiágazó növekedési tengelyek (autópályák) mentén elindulni látszik, ennek gazdasági dinamizáló hatása azonban várhatóan csak hosszabb távon lesz kimutatható az északi és keleti régiókban. Figyelmet érdemel az is, hogy a keleti és déli térségekben ezidáig megtelepült külföldi beruházók termelési profiljában ma még a könnyűipar domináns, a nyugati országrészben preferált gép- és elektronikai iparral szemben. A keleti térségekben érzékelhető elemei a helyi gazdasági aktivitásnak a határokon átnyúló kereskedelmi, vállalkozási kapcsolatok.

A természeti környezet minősége, értékei védelme ma teljeskörűen elfogadott társadalmi érték. Részben a gazdaság szerkezeti átalakulása (az anyag- és energiaigényes termelés visszaszorulása), a közlekedési eszközök állományának kicserélődése, a városokat elkerülő úthálózat fejlődése s más állami intézkedések eredményeként a környezeti állapot számos mutatójában mára jelentős a javulás az egy évtizeddel korábbi helyzethez képest. Mindemellett az ország elmaradása épp a környezeti állapot terén a legnagyobb az európai standardoktól. Az évtized utolsó éveinek természeti, környezeti katasztrófái – amelyek határozott és szerencsétlen regionális koncentrációban elsősorban a keleti országrészt sújtották – világhosszá teszik a kiegyensúlyozott és integrált területfejlesztési és a környezeti szemlélet erősítésének szükségességét.

Az évtized legnagyobb társadalmi megrázkódtatást eredményező folyamatát, a tömeges munkanélküliséget sajátos időbeli és térbeli lefutás, „ár-apály” mechanizmus jellemezte (a regisztrált munkanélküliek száma az 1993-as 700 ezres maximumról az ezredvégre jóval 400 ezer alá süllyedt). A rendszerváltozás kezdeti időszakában a munkanélküliségnek a tömegessé válása mellett nagyon határozott volt a regionalitása (az északeleti országrész rovására). Ezt követően a munkaerőpiaci krízis szétterült az országban, majd mára ismételen visszahúzódott az induló helyzethez hasonló térszerkezetbe. Az, hogy a munkanélküliség mai regionális képe lényegében – jelentősen lecsökkent ráta mellett – az évtized elején felrajzolhatóhoz hasonlatos, együtt jár azzal, hogy az ország egyes térségeiben – épp jellemzően ott, ahol e negatív folyamat elindult – a munkaerőpiac szinte reménytelenül megmerevedett.

A radikálisan lecsökkent aktivitási ráta és a kedvezőtlen demográfiai folyamatok révén az országban mindenütt növekszik a nyugdíjból, járulékból élők aránya. Ez a folyamat egyfajta sajátos, negatív „lefelé nivellálódási” hatást fejt ki a lakossági jövedelmekben, életkörülményekben, a társadalmi tagozódásban. E folyamat is része annak a már említett térszerkezeti sajátosságnak, hogy a negatív, kedvezőtlen társadalmi jelenségek viszonylag egyenletesen terítik be az országot.

A vizsgálatok azt igazolják, hogy az új térszerkezetben a regionális és fekvési determinációk erejéhez képest a kilencvenes években csökkent a települési (pl. a településnagysághoz kötődő) hatások szerepe, minden településcsoportra jellemző például egy határozott „Nyugat-Kelet lejtő”. Ellent-

mondásos – az anyagi életviszonyok alakulása szempontjából pozitív, más oldalról kevésbé kedvezően megítélhető – vonása a kilencvenes évek folyamatainak, hogy jelentősen sikerült csökkenteni a települési infrastrukturális ellátottság számos elemében korábban megfigyelhető egyenlőtlenségeket (elsősorban a közműellátottságban és a telefonsűrűségben). Ez a tendencia azonban az infrastrukturális szempontból felzárkózó térségekben és településcsoportokban elsődlegesen a jóléti feltételek elmaradását enyhítette, máig alig volt kimutatható befolyása a gazdasági megújulásra, vonzásra. Szemben a korábbi évtizedekkel, ma a regionális és települési tagoltságot, ill. hierarchiát már sokkal kevésbé az infrastrukturális ellátottsági lejtő, mint a szűkebb értelemben vett gazdasági tartalom (vállalkozási aktivitás, jövedelmek, munkaerőhelyzet) határozzák meg.

Ez a kettősség azzal is összefügg, hogy miközben a demokratikus jogállamiság szempontjából a helyi önkormányzati rendszer újjászervezése vitathatlanul rendszerváltó léptékű, pozitív fejlemény, az évtized folyamatait végigkísérik azok az ellentmondások, amelyek az önkormányzati rendszer szétaprózottsága és a térségfejlesztés céljai és eszközei között feszülnek. Ez a kettősség az évtizedben mindvégig eltolta a területfejlesztés súlypontját – az egyébként a hiányok miatt mindig indokolható – települési infrastruktúra-fejlesztés irányába. Számos nagyobb és kisebb település példája bizonyítja ugyanakkor, hogy a helyi megújulásában kiemelkedő szerepe lehet a helyi társadalom, az önkormányzatok, egyes helyi vezető személyiségek kezdeményező-készségének, aktivitásának. Ez a tényező az átmenetben a területi fejlődés egyik legfontosabb, nem számszerűsíthető, „puha” tényezője, amely ellensúlyozni képes a „kemény” determinációkat, a tőkehiányt, a fekvési hátrányokat, az elavuló termelési szerkezetet.

A kilencvenes években a gazdálkodó szervezetek piaci alapú beruházásai, illetve az állami fejlesztési eszközök, támogatások területi allokációja ellentétes regionális folyamatokat indukált (Nemes Nagy J. – Kullmann Á. etc. 2000). A térségi fejlettséggel a kilencvenes években a piaci alapú fejlesztés pozitív, az állami támogatáspolitikai folyamat negatív

irányú kapcsolatban van, a piaci folyamatok a regionális differenciálódás, az állami támogatáspolitikai összességében a közeledés irányába hatottak. A két mechanizmus ereje azonban nagyon eltérő, az előző javára. A piaci alapú beruházási, fejlesztési források kapcsolata a térségi fejlettséggel sokkal szorosabb, s ezáltal a térségi differenciálódás irányába mutató hatása is egyértelműbb, mint az állami támogatási források ellenirányú hatása. E két hatás közül a térségi differenciálódás irányába terel ma még lényegében minden átfogó térségi folyamatot az a tény, hogy a támogatások, az állami kiegészítő források nagyságrendje jelentősen alatta marad a piaci alapú beruházásoknak.

Irodalomjegyzék

Balázs I. 1993. Gondolatok a regionalizációról. Közigazgatási Füzetek 10., MKI, Budapest, p. 157.

Bartke I. 1995. Területfejlesztés. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

European Communities 2000. Structural Actions 2000–2006. Office for Official Publications of the EC, Belgium–Luxemburg.

Faluvégi A. szerk. 1997. Térségi vizsgálatok a területfejlesztés decentralizált rendszerében. KSH. Módszertani tanulmány. Budapest.

Fóti K. szerk. 1999. Az emberi erőforrások jellemzői Magyarországon 1999. MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Budapest.

Hamilton, F.E. I. 1999. A regionális politika összefüggései. In: Nemes Nagy József szerk: Helyek, terek, régiók. (Regionális Tudományi Tanulmányok 4.). ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.

Horváth Gy. 1998. Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Korompai A. 1995. Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása. Regionális Tudományi Tanulmányok 1., ELTE Regionális Földrajzi Tsz., Budapest.

Mihály Sz. 1992. Tartományok – Statisztikai területi egységek jegyzéke. Földmérési és Távérzékelési Intézet, Budapest.

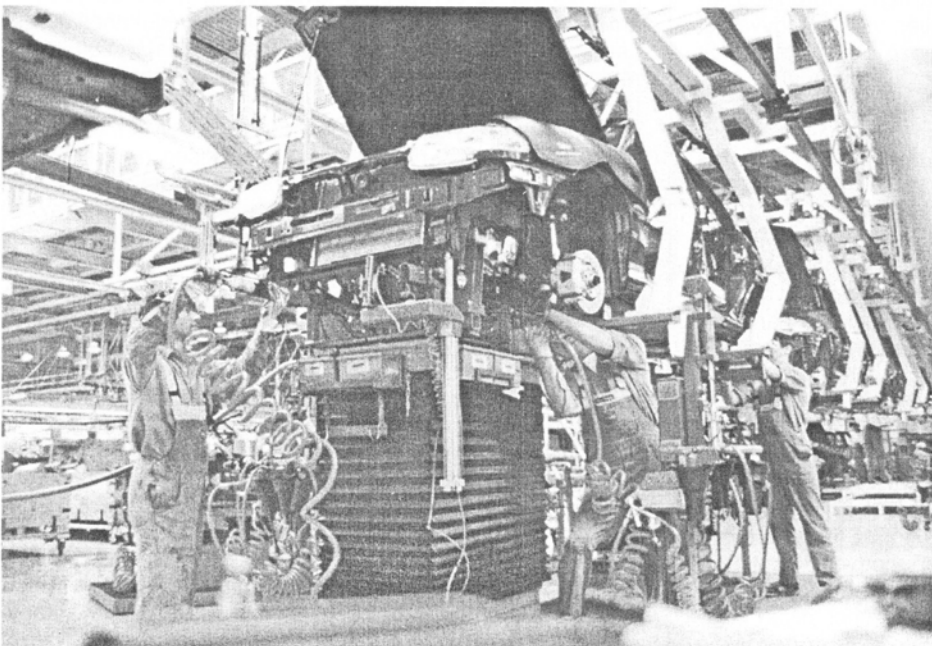
Nemes Nagy J. – Kullmann Á. – Fekete A. – Szabó P. 2000. A területi fejlődés „állami” és „piaci” útjai a kilencvenes években. „Területi Statisztika” 3. sz.

Nemes Nagy J. 1987. A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. Akadémiai Kiadó Budapest.

Nemes Nagy J. 1998. A tér a társadalomkutatásban (Bevezetés a regionális tudományba). Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember – Település – Régió sorozat, Budapest.

Probáld F. 1995. A regionális földrajz helye a geográfiában (Hát-térkép). Regionális Tudományi Tanulmányok, 2. sz., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, pp. 35–63.

Rechnitzer J. 1999. Területi stratégiák. Dialóg–Campus, Pécs.

Hazánk egyik legnagyobb zöldmezős beruházása volt a szentgotthárdi Opel-gyár